

KUR'AN'IN İKİ ANAHTAR KAVRAMI İŞİĞİNDE ALLAH'IN BİRLİĞİ MESELESİNİN SEMANTİK BİR TAHLİLİ (*)

Doç. Dr. Mevlüt ÖZLER (**)

1- İlâhî Bir Din ve İtikadın Asıl Hedefi

Kur'an tanrı tanımayanlardan ziyade, tanrı tanıyıp da O'nu anlamak ve kavramakta yanılan ve sapıtan kimselere önem vererek daha çok onlarla ilgilenmiş ve yanlışlarını düzeltmeye çalışmıştır. Burada Kur'an, tanrı tanıma duygusunun insanlarda fitrî, umûmî ve zarurî olduğu esasına dayanmıştır. Gerçekten de her millet bir kabûl-i âmme halinde Allah'ı tanımaktadır¹. İnsanların hemen tamamının dillerinde Allah'ın zatını kasd ve ifade eden bir kelimenin bulunması da ilâh fikrinin evrenselliğini gösterir. Bu ilk ve son gerçeğin varlığı aklen zarûridir ve ondan kaçınmak mümkün değildir. İnsanoğlu ne kadar inkâra kalkışsa da, birazcık düşündüğü takdirde bu konuda büyüklük taslamayacaktır. Ancak insan denen varlığın hiçbir akfî kural kabul etmeyen, hesap ve mantık kaidelerinden anlamayan garip bir yaratık olduğu söylenirse, o zaman bu ana ilkeyi inkâra kalkışması düşünülebilir. Halbuki O, kaynağı sorulmaması gereken veya sorulmayan ilk ana ilkedir². Hatta insanın bir düşünen hayvan olduğu veya yaratılış itibarıyla medenî bir hayvan olduğu tarifi doğru ise, onu doğuştan mütedeyyin bir hayvan olarak tarif etmek de doğru olur³. Yeryüzünde yaşayan insanların hemen tamamının dillerinde Allah'ın zatını ifade

* Bu çalışma, 26-27 Ekim 1996 tarihinde İstanbul'da yapılan Türkiye 1. İslâm Düşüncesi Sempozyumu'nda tebliğ olarak sunulmuştur.

** Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kelâm Ana Bilim Dalı Öğretim Üyesi.

1) Blz., Atay, Hüseyin, *Kur'an'a Göre İman Esasları*, Ankara, 1961, s. 29; Topaloğlu, Bekir, *İslâm Kelâmcıları ve Filozoflarına Göre Allah'ın Varlığı (İsbât-ı Vâcib)*, Ankara, 1979, s. 110. Krş. İzmirli, İsmail Hakku, *Yeni İlm-i Kelâm*, İst., 1340-1343, II, 227 vd; el-Cisr, Abdullah Nedim b. Hüseyin, *Kıssatu'l-İman beyne'l-Felsefe ve'l-İlmi ve'l-Kur'an*, Beyrut, 1389/1969, s. 30; el-Hatib, Abdülkerîm, *Allah Zâten ve Mevdû'en*, Beyrut, 1395/1975, s. 69 vd.; Kam, Ömer Ferit, *Dinî ve Felsefî Sohbetler*, Sad. S. Hayri Bolay, Ankara, tsz. (D.l.B. Yayınları), s. 87; Balaban, M. Rahmi, *İlim-Ahlâk-İmân*, Ankara, 1984, s. 3 vd.

2) Draz, Muhammed Abdullah, *Din ve Allah İnancı* çev. Bekir Karlığa, İst., tsz. (Bir Yayıncılık), s. 119.

3) Draz, a.g.e., s. 111.

eden bir kelimenin bulunması da Allah fikrinin umûmiliğini gösterir⁴. Bunun için Kur'an, Allah'ın varlığını herkesin bedîhî ve zarurî olarak kabul ettiği bir gerçek olarak ele almış⁵ ve tanrı tanımayanları bu umûmî duygudan sapmış kimseler kabul etmiştir. Onun için Kur'an, daha ziyade beşeriyetin en çok yanıldığı Allah'ın birliği ve diğer sıfatları üzerinde durmuştur. Dikkat edilirse "Tevhîd" kelimesi "el-İlâhu mev-cûdün الاله موجود", yani "İlâh vardır" şeklinde değil, "Lâ İlähe İllellâh -

لا اله الا الله" yani "Allah'tan başka ilâh yoktur" anlamındadır. Esasen,

Allah'ın birliği anlatılmak suretiyle aynı zamanda varlığı da ifade edilmiş olmaktadır. Kelime-i Tevhîd Allah'ın varlığını ve birliğini ifade ettiği gibi, O'ndan başka ilâhların varlığını da nefyetmektedir⁷.

Onun için ilâhî bir dinin ve itikadın asıl hedefi, bir ilâha ihtiyaç duygusunu ortaya çıkarmak değil, insanın bu konudaki düşüncesini tashih etmek ve Allah'ı ona gerçek anlamda dosdoğru tanıtmaktır. İşte bu esastan hareketle Kur'an, Allah'ın varlığından daha çok, O'nun mutlak anlamda "Tevhîd"inden, birlenmesinden bahseder. Çünkü insanların ulûhiyet konusunda en çok yanıldıkları husus, Allah'ın birliği mes'alesidir. İslâm dininin en temel ilkesi "Tevhîd", yani Allah'tan başka bir ilâh olmadığı inancıdır⁸.

İslâm inancının odak noktası olarak alınmakta olan, başta gelen ilâhî vasfı, tek olan tanrıdır⁹. Allah'ın, kendisine ortak koşma (şirk) dışındaki bütün günahları affedebileceği sözü¹⁰, "Tevhîd" in Allah'ın en yüce ve en önemli emri olduğunun açık delilidir. İslâm medeniyetinin özünün İslâm, İslâm'ın özünün "Tevhîd", "Tevhîd" in de Allah'ın birliği, Allah'ı mutlak tek, yüce, yaratıcı ve herşeyin sahibi ve yöneticisi olarak kabul etmek olduğunda şüphe yoktur¹¹.

2- Allah'ın Birliği ve Kur'an'ın İki Anahtar Kavramı: Ehad-Vâhid

Son hak dinde ve zamanında hak olarak indirilen bütün semavî dinlerde tevhid, yani Allah'ı birleme akidesi, iman esaslarının ve bütün dinî inançların temelini teşkil eder. Çünkü Allah'ın birliği akidenin özüdür ve bir, tek olan Allah'a iman mutlak hakikattir. Ancak burada önemli olan, Allah'ın birliğinden ne anladığımız ya da

4) el-Makdisî, Mutahhar b. Tâhir, *el-Bed' ve't-Târih*, b.y. ve b.t.y., I, 56; Şemseddin, Muhammed, *Felsefe-i ülä, (İsbât-ı Vâcib ve Ruh Nazariyeleri)*, İst., 1339-1341, s. 72.

5) Topaloğlu a.g.e., s. 110.

6) Atay, a.g.e., s. 29.

7) Tabbâra, Afif Abdulfettâh, *Rûhu'd-Dini'l-İslâmî*, Beyrut, 1977, s. 93.

8) Fârûkî, İsmail R., *Tevhîd*, çev. Dilâver Yardım, İst., 1987, s. 179.

9) Gardet, L., *The Encyclopaedia of Islam*, Leiden-London, 1960, I, 407, "Allah" mad.

10) Bkz. en-Nisâ, 4/48, 116.

11) Fârûkî, a.g.e., s. 29, 30.

ne anlamadığımız gerektiği hususudur. Kur'an defaatle "Allah birdir." derken bize neyi anlatmak istemektedir? İşte meselenin esas üzerinde durulması gereken en önemli noktası burasıdır.

Kur'an'da Allah'ın birliği çeşitli yollarla anlatılmakla birlikte, bu hususta ilâhî kitabta yer alan şu iki kelime: "Ehad" ve "Vâhid" kelimeleri çok dikkat çekicidir. Allah'ın birliğini ifade hususunda bu iki kavram anahtar terimlerdir ve Kur'an'daki tevhid gerçeği bu iki kavram üzerine bina edilmiştir.

"Ehad" ismi Kur'an-ı Kerim'de, elli üç yerde müfred (basit) ve yirmi bir yerde de muzaf (bileşik) olmak üzere, toplam yetmiş dört âyette¹² kullanılmış olmakla beraber, bunlardan sadece bir âyette, el-İhlâs sûresinin birinci âyetinde, Allah'ı tavsif etmektedir: "De ki O Allah Birdir - قل هو الله أحد" ¹³.

"el-Vâhid" ismi ise Kur'an'da otuz defa yer almış olup, bunlardan yirmi iki âyette Allah'ın sıfatı olarak kullanılmıştır¹⁴.

"Ehad" ismi, yukarıda belirtildiği üzere, Kur'an'da daha çok basit şekilde (müfred olarak) kullanılmış, el-İhlâs sûresinin birinci âyetinde Allah'ı tavsif ederken el-Esmâu'l-Hüsna'dan. O'nun zat ismi olan "Allah" adıyla birlikte zikredilmiştir. Buna karşılık "el-Vâhid" ismi Cenab-ı Hak'ı tavsif ettiği yirmi iki âyetin altısında O'nun "el-Kahhâr" ismiyle birlikte kullanılmış, bunun dışında kalan on altı âyette ise "İlâh" ismiyle birlikte yer almıştır¹⁵.

Dil âlimlerine göre, "Ehad" kelimesinin aslı "el-Vâhid"dir. Buradaki vav - harfi hemze'ye dönüştürülmüştür; çünkü, kelimelerin başında bulunan vavları hemze'ye dönüştürmek Arapların âdetidir¹⁶. Bu iki kelimenin dışında bu hususta başka örnekler de bulmak mümkündür¹⁷.

Aslında "Ehad" ile "Vâhid" lafız bakımından aynı manâyı ifade ederler. "Yalnız", "Tek", "biricik", "yeğâne" ve "eşi olmayan" demektirler¹⁸. Ancak bu iki ke-

12) Bkz. Abdülbâkî, Muhammed Fuâd, *el-Mu'cemü'l-Müfehres li Elfâzi'l-Kurâni'l-Kerim*, İst., 1982, s. 15-16.

13) el-İhlâs, 112/1.

14) Bkz. Abdülbâkî, M.F., *a.g.e.*, s. 745.

15) Bkz. Abdülbâkî, M.F., *a.g.e.*, s. 15-16, 745.

16) er-Râzî, Fahreddin, *Levâmiü'l-Beyyinat Şerhu Esmâillâhi Teâlâ ve's-Sifât*, Kahire, 1396/1976, s. 310; İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemâüddin Muhammed b. Mükrim, *Lisânu'l-Arab*, Beyrut, 1388/1968, III, 448; Fîrûzâbâdî, Mecdüddin Muhammed b. Ya'kûb, *Besâiru Zevî't-Temyîz fi Le-âifi Kitâbi'l-Azîz*, Tah: Muhammed Ali en-Neccâr, Kahire, 1383/1963-1393/1973, II, 92; ez-Zebîdî, Muhammed Murtadâ, *Tâcu'l-Arûs*, Beyrut, 1386/1966, II, 287.

17) Bkz. Fîrûzâbâdî, *a.g.e.*, II, 92; ez-Zebîdî, *a.g.e.*, II, 287.

18) Ebu'l-Bekâ, Eyyûb b. Mûsa el-Kefevî, *Külliyât*, Bulak, 1253, s. 18; Âsim Efendi, Ebu'l-Kemâl Ahmed, *el-Okyanûsu'l-Basît fi Tercemeti Kâmûsi'l-Muhît (Kamus Tercemesi)*, İst., 1305, II, 47; Yazır, Muhammed Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, İst., tsz., IX, 6277.

lime arasında, kullanılış açısından, çok ince farklar mevcuttur. Bunları kısaca şöyle sıralamak mümkündür:

a. “Vâhid” sayıların ilk rakamının, yani bir’in ismidir. Sayı saymağa başladığımız zaman Arapçada “vâhid-bir” diye başlarız. Ama “Ehad” kelimesini kullanarak sayı sayamayız¹⁹.

b. “Ehad” ismi, olumsuzluk ifade etmede, “Vâhid”den daha şümullüdür. İbn Manzûr (v. 711/1311)’un ifadesiyle, “Ehad” kavramı: kendisiyle birlikte zikredilen sayıların tamamını nefyeder²⁰. Onun için “Ehad” ismi olumsuzluk makamında, “Vâhid” ise isbat makamında kullanılır.

Meselâ; “Evde, bir değil, iki kişi var - ما في الدار واحد بل فيها إثنان” denir, ama “Ehad” kelimesi kullanılarak ما في الدار أحد بل فيها إثنان aynı şey ifade edilemez. Çünkü, evvela “Ehad” kelimesiyle, umûmi bir olumsuzluk ifade edilmiş ve evde hiç kimsenin bulunmadığı anlatılmıştır, artık bundan sonra müsbet anlamda “iki kişi var” denemez²¹.

c. “Vâhid” kelimesini istediğimiz herhangi bir şeye vasıf olarak verebiliriz. Meselâ; bu kelimeyi kullanarak “bir elbise رجل واحد ; bir dirhem - درهم واحد” diyebiliriz²². Ama müsbet manâda, Allah’tan başka, hiçbir şeyi “Ehad” ile vasıflandıramayız²³, - Onun için yukarıdaki ifadeleri “Ehad” kelimesini kullanarak söyleyemeyiz.

Ancak nefy (olumsuzluk²⁴, şart²⁵, istifham (soru) ve muzaf (bileşik)²⁶ olma durumlarında “Ehad” kelimesi Allah’tan başkası için de kullanılabilir²⁷.

İşte bu hususa dikkat çeken İbn Teymiyye (v. 728/1328) der ki: “el-İhlâs sûresinde Allah kendi vasıflarından bahsederken, “es-Samed الصمد - sıfatı ma’rife, buna karşılık “Ehad” vasfı ise elif lamsız yani nekre olarak kullanılmıştır. Çünkü, varlık âleminde, müsbet manâda Allah’tan başka hiçbir şey “Ehad” ile va-

19) İbn Manzûr a.g.e., III, 448, 451; krş. el-Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed, *Kitâbü't-Tevhîd*, Tah: Fethullah Huleyf, İst., 1979, s. 19; er-Râzî, a.g.e., s. 310.

20) Bkz. İbn Manzûr, a.g.e., III, 451.

21) Bkz. İbn Manzûr, a.g.e., III, 448, krş. er-Râzî, a.g.e., s. 310.

22) İbn Manzûr, a.g.e., III, 451.

23) er-Râzî, a.g.e., s. 310.

24) Bkz. el-Bakara, 2/102, 136, 285.

25) Bkz. et-Tevbe, 9/6.

26) Bkz. el-Bakara, 2/180, 266; Yûsuf, 12/41, 78.

27) Bkz. İbn Teymiyye, Ahmed b. Abdulhalim, *Tefsîru Sûreti'l-İhlâs*, Mısır, 1323, s. 12-13.

sıfırlanmaz”²⁸. Yani Allah, “Ehad” lafzını müsbet manâda sadece kendi zatına mahsus bir sıfat kılmıştır. onun için bu kelime mutlak vasıf olarak kullanıldığında ancak Allah için kullanılabilir. Dolayısıyla, bu durumda kelime er-Râzî (v. 606/1210)'nin dediği gibi²⁹, kendiliğinden ma'rife olmuş olacağından ayrıca lam-ı ta'rifle ma'rife olmasına gerek yoktur³⁰.

3- Birliğin Anlam Alanı

“Ehad” ve “Vâhid” kavramlarının lügat açısından kullanılış farklarını böylece tesbit ettikten sonra şimdi birer istilâh olarak bu iki kavramın Allah'ın birliği ile ilgili olarak neyi ifade ettiklerini belirlemeye çalışalım.

a. “Ehad” Kavramı

Cürcânî (v. 816/1413)'ye göre “Ehad”, Allah'ın zat ismi olup, isimlerinin ve sıfatlarının taaddüdü (çokluğu) yle beraber, O'nun bir olduğunu ifade eder³¹. Allah'ın “Ehad” olması demek; O'nun cevher, cisim, ‘araz olmaması; bir mekân ve cihet (yön) de bulunmaması; zıddı ve dengi olmaması demektir.

“Ehad” kavramıyla ilgili olarak burada Fahreddîn er-Râzî (v. 606/1210)'nin görüşlerini zikretmek faydalı olacaktır. O, şöyle der: Allah'ın sıfatları, izâfi (sübûtî) ve selbî olmak üzere ikiye ayrılır. Âlim, Kâdir, Mürîd, Hâlık gibi sıfatlar O'nun izâfi sıfatları; cevher, cisim ve araz olmaması da selbî sıfatlardır. Mahlûkat, evvela sübûtî, sonra selbî sıfatlara işaret eder. Bizim, “Allah” dememiz, sübûtî sıfatların tamamına; “Ehad” dememiz ise, selbî sıfatların tamamına delalet eder. Dolayısıyla “Allah Ehaddir-Birdir”, dediğimiz zaman; O'nun cisim, cevher, araz olmadığını söylediğimiz gibi, Allah'ın mekân tutma ve mütehayyiz olma (boşlukta yer kaplama) gibi cisme ait özelliklerin hepsinden de uzak olduğunu ifade etmiş oluruz. Kısaca söylemek gerekirse; insanın Allah'ın hakiki manâda tanıyabilmesi; O'nun Ehadiyyetini anlaması ve bu manâya gerçek şekilde vâkıf olmasına bağlıdır. Allah'ı tanıma ve bilme noktasında insan aklına en uygun ve yaraşır bilgi de, “Allah Ehaddir” cümlesinin ifade ettiği bilgidir³².

28) İbn Teymiyye, *a.g.e.*, s. 12-13.

29) er-Râzî, *a.g.e.*, s. 311.

30) Bkz. el-İsfehânî, Ebu'l-Kâsım el-Hüseyn b. Muhamed er Râğıb, *el-Müfredât fî Ğaribi'l-Kurân*, Beyrut, tsz., s. 12, 515; İbn Manzûr, *a.g.e.*, III, 451; Fîrûzâbâdî, *a.g.e.*, II, 91; ez-Zebîdî, *a.g.e.*, II, 526; Âsım Efendi, *a.g.e.*, II, 545. Bu iki ismin kullanılışıyla ilgili olarak geniş bilgi için bkz. Ebu'l-Bekâ, *a.g.e.*, s. 18-19, 370-371; Yazır, *a.g.e.*, IX, 6277 vd.

31) el-Cürcânî, Seyyid Şerî Ali b. Muhammed, *Ta'rifât*, lst., 1300, s. 7.

32) er-Râzî, Fahreddîn, *Mefâtihü'l-Ğayb (et-Tefsîrü'l-Kebîr)*, Tahran, tsz., (Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye), XXXII, 180, krş., Levâmî', s. 312.

Şu halde Allah'ın "Ehad" olması demek; zat, sıfat ve fiillerinde bir olması, cüz ve parçalara ayrılmaması, dolayısıyla mürekkebe olmaması, hiçbir şekilde eş ve benzerinin bulunmaması demektir³³.

Bu kavramın anlam alanının net bir biçimde belirlenebilmesi için, kavramın içinde yer almış olduğu el-İhlâs sûresinin ifade ettiği gerçekliğin iyi anlaşılması gerekir.

el-İhlâs sûresinin nüzûl sebebi hakkındaki farklı rivâyetlerin tamamının ortak noktası: Hz. Peygamber (s.a.v.)'den Allah'ın zatının mahiyeti ve keyfiyetinin sorulmuş olmasıdır. Müşrikler veya Yahudiler, yahut Hristiyanlar Allah'ın zatının, altın, gümüş, yakut veya başka bir kıymetli nesneden mi teşekkül ettiğini sormaktadırlar³⁴.

Taştan, ağaçtan ve benzeri değişik maddelerden yaptıkları putlarının ve onlara tapınmanın Hz. Peygamberi (s.a.v.) tarafından reddedildiğini gören cahiliye insanı, madde planını bir türlü aşamamış olmalı ki, yalnız kendisine ibadete çağırıldıkları Allah'ın zatını da madde cinsinden bir şey gibi düşünmüş ve O'nun zatının hangi kıymetli maddeden teşekkül ettiğini sormuştu. Yani bu insanlar materyalist bir yaklaşımla, akıllarınca şöyle bir muhakeme yapmışlardı: Hz. Peygamber (s.a.v.) bizim bu tahtadan, taştan yaptığımız putları beğenmediğine göre demek ki bizi çağırdığı kendi ilâhî bunlardan daha kıymetli bir maddeden müteşekkildir! İşte böyle düşünmüş ve düşündüğünü aynen sormuştu.

Bu sorulara karşılık gelen ilâhî cevap el-İhlâs sûresidir. Allah şöyle buyurmaktadır:

قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ اللَّهُ الْوَحِيدُ ۝ لَا يُدْرِكُ الْهَيْبَةَ وَالْمَلِكُوتَ ۝ لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ ۝ لَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُوًا أَحَدٌ

"De ki: O, Allah Birdir. Allah Sameddir. O doğurmamış ve doğurulmamıştır. Hiç bir şey O'na eş ya da denk değildir"³⁵.

Böylece Cenab-ı Hak, kendi zatının onların zannettikleri şekilde olmadığını, insanların görüp alışageldikleri hiçbir şeye benzemediğini, kendinin dengi olmadığını için, insan aklının ve hayalinin O'nu kavramak şöyle dursun, tahayyül bile edemeyeceğini "Ehad" kavramıyla ifade etmiştir.

Anlaşıldığı üzere, Hz. Peygamber (s.a.v.)'e gelerek Allah'ın mahiyetinden soran müşriklere cevap olarak gelen el-İhlâs sûresinde Allah zatının mahiyetinden bahsetmek yerine; kendisinin sahip olduğu yüce sıfatlarla, nitelendirilemeyeceği vasıfları açıklamıştır. Böylece Allah kendi mahiyetini araştıranlara, zatının mahiyetinin bilinemeyeceğini işaret etmiş; bunun yerine insanların kendisini sahip olduğu ekmel vasıflarla tanımalarını istemiştir. Nitekim Firavun Hz. Mûsa'ya "Âlemlerin Rabbi ne-

33) Bkz., er-Râzî, Levâmi', s. 312; ez-Zebîdî, a.g.e., II, 287.

34) Bkz. er-Râzî, Tefsîr, XXXII, 175.

35) el-İhlâs, 112/1-4.

dir?"³⁶ diye sorduğu zaman Hz. Mûsa O'nun mahiyetinden bahsetmek yerine, yüce sıfatlarıyla cevap vermiştir³⁷.

Şu halde bu kavram yoluyla anlamaktayız ki insan Allah'ın zatının mahiyeti ve keyfiyetini bilmeye ehil değildir. "insan ilmen Allah'ı kavrayamaz."³⁸ Ancak belirtmek gerekir ki, Allah'ın varlığıyla, O'nun zatını idrâk etmek birbirine karıştırılmamalıdır. Allah, varlığıyla çok açık fakat zatının mahiyeti itibariyle insanın idrâk alanı dışındadır: "O zâhirdir ve bâttır."³⁹ Zâhirdir, çünkü varlığı sayısız delillerle gün gibi açıktır. Bâttır, çünkü zatının hakikati duyular ve akılla idrâk edilemez.

b. "Vâhid" Kavramı

Kur'an-ı Kerim'de sıkça zikredilen "Vâhid" in bir ıstılah olarak Allah'ı tavsif ederken işaret ve delalet ettiği manâların, gerek aralarında mevcut bazı anlayış farklılıklarına binaen ve gerekse nihâî tahlilde biz meseleyi farklı değerlendireceğimiz için, İslâm düşüncesinin iki ana mektebi Mu'tezile ve Ehl-i sünnet'in görüşlerinin ayrı ayrı belirtilmesi yoluyla ele alınmasının daha yararlı olacağı kanaatindeyiz.

Mu'tezilî düşünür Ebû Ali el-Cübbâî (v. 303/916)'ye göre Allah, "Vâhid" sıfatı ile vasıflandığı zaman bu, şu üç manâya gelir:

a. Allah'ın, cüzlere, parçalara bölünmesinin imkânsızlığı⁴⁰.

b. Kıdem vasfı itibariyle Allah'ın tek olması, kendisiyle birlikte bir ikinci kadîmin daha bulunmaması⁴¹.

c. Sahip olduğu ve zâtının aynı olan sıfatlarıyla birlikte tek olmasıdır⁴².

el-Cübbâî'ye göre bu üç manâdan sadece son ikisi Allah'a hasır ve O'nun için bir medih (övgü) anlamı taşımaktadır. Birinci manâ ise; cevher gibi bölünemeyen şeyler de bu kapsama girdiğinden bu manâ bu cihetiyle Allah'a has değildir ve bölünemeyen diğer şeyler için de kullanıldığından, Allah adına bir medih manâsı da ifade etmez⁴³.

Görüldüğü üzere el-Cübbâî'ye göre önemli olan, kelimenin ihtivâ ettiği anlamdan çok, Allah için bir övgü manâsı taşıyıp taşımadığıdır.

36) eş-Şu'arâ, 26/23.

37) Bkz., eş-Şu'arâ, 26/24, 26, 28.

38) Tâhâ, 20/110.

39) el-Hadîd, 57/3.

40) Abdulcebbar, el-Kâdî Abdullah b. Ahmed Ebu'l-Hüseyn, *el-Muğnî fî Ebuâbi't-Teuhîdi ve'l-'Adl*, Mısır, tşz. IV, 241.

41) Abdulcebbar, a.g.e., IV, 241.

42) Abdulcebbar, a.g.e., IV, 241.

43) Abdulcebbar, a.g.e., IV, 241.

44) Abdulcebbar, a.g.e., IV, 241.

Ebû Hâşim el-Cübbâi (v. 321/933) ise yukarıdaki son iki manâyı aynı anlamda kabul ederek “Vahid”in, biri; bölünemeyen, diğeri de; başkasının kendisine ortak olmadığı hususi sıfatlara sahip olan diye, iki anlama geldiğini söyler⁴⁴.

Bazı Mu'tezililer ise “Vâhid”i Allah’ın iş (fiil) ve idaresinde tek oluşu manâsına almış; diğeri bir kısmı da “Vâhid”in “çok olmayan” anlamına geldiğini söylemişlerdir⁴⁵.

Mu'tezile'nin son büyük temsilcisi ve imamı Kâdî Abdulcebbar (vb. 415/1025)'in bu kavramı anlayış şekli diğer Mütezililerden farklı değildir. Ona göre “Vâhid” kelimesi başlıca iki anlama gelmektedir:

a. “Vâhid”, cüzlere ve parçalara bölünmeyen şeydir. Abdulcebbar'a göre bu manâda “Vâhid” kavramı Allah'a has olmayıp “cüz-i münferit” (bölünemeyen en küçük parça) için de kullanılır⁴⁶.

b. Abdulcebbar'a göre “Vâhid”in ikinci manâsı; Allah’ın tamamen kendi zatına ait olan ve başkasında bulunmayan hususi bir hal ve keyfiyet üzere bulunmasıdır. “Falanca adam zamanının tek adamıdır” dediğimiz zaman da işte böyle bir manâ-yı kastedmiş oluruz⁴⁷.

Abdulcebbar'a göre, Allah’ı birlik sıfatıyla vasıflandırdığımız zaman, işte bu ikinci manâyı kastederiz. Çünkü ona göre de, Allah’ı birlik ile vasfetmekten asıl amaç, O’nu övmektir. Birinci manâ da her ne kadar Allah’ın zati için doğru ise de, “cüz-i münferit” gibi başka şeyler de bu anlamda müşterek oldukları için, onda bir övgü sözkonusu değildir⁴⁸.

Görüldüğü üzere Mütezilî mütekellimler “Vâhid” kavramının birkaç manâyı geldiğini kabul etmekle beraber, bu farklı manâları Allah’a nisbet ederken dikkat ettikleri husus; o manâda, Allah’a bir övgü bulunup bulunmadığıdır. Çünkü, onlara göre Allah’ı birlikle vasıflandırmaktan esas maksat O’nu övmektir⁴⁹. Bu ise ancak Allah’ı dengi ve benzeri olmamakla vasıflamak suretiyle gerçekleşir ki, zaten hakikatte “Vâhid”, “eşi, benzeri, örneği ve emsali olmayan demektir”⁵⁰.

Mütezile'nin bu iki manâdan özellikle ikincisine, yani “Vâhid”in kadîm ve ezeli oluşta tek oluşuna ağırlık verip üzerinde durmalarının sebebi, kanaatimizce, onların

45) Abdulcebbar, a.g.e., IV, 241.

46) Abdulcebbar, el-Kâdî Abdullah b. Ahmed Ebu'l-Hüseyn, *Şerhü'l-Usûli'l-Hamse*, Nşr: Abdulkerîm Osman, Kahire, 1384/1965, s. 277.

47) Abdulcebbar, a.g.e., s. 277.

48) Abdulcebbar, a.g.e., s. 277.

49) Bkz. Abdulcebbar, *el-Muğni*, IV, 241; *Şerh*, s. 277; en-Nisâbü'rî, Ebû Reşid Sa'îd b. Muhammed, *Fi't-Teuhîd*, Tah. Ebû Rîde, Muhammed Abdulhâdi Mısır, 1969, s. 623-624 (Ebû Rîde Tekmilisi).

50) Nâşîü'l-Ekber, *Kitâbü'l-Eusat fi'l-Makâlât*, Nşr. Josef Van Ess., Beyrut, 1971, s. 89-90.

Allah'ın zatından ayrı ve kadim bir takım sıfatlarının varlığını kabul etmemeleridir. Onlar, tariflerinde de bunu vurgulamaya çalışmakta ve böylece sıfatlar hususunda ki tezlerini bir esasa oturtma maksadını gütmektedirler. Onun için de "Vâhid" in sadece bu ikinci manâsında, Allah için bir övgü bulunduğunu söylerler. Halbuki, Ehl-i Sünnet'in bu kavram üzerindeki görüşlerini belirtirken de ifade edeceğimiz üzere, kelimenin sadece ikinci manâsında değil, birinci manâsında, yani onun bölünmez oluşunda da bir övgü ifadesi vardır.

Mu'tezile'nin kavram hakkındaki düşüncelerini böylece tesbit ettikten sonra şimdi, aynı kavrama Ehl-i Sünnet düşünürlerinin nasıl yaklaştıklarını görmeye çalışalım.

a. Ehl-i Sünnet'e göre "Vâhid" in birinci manâsı: Bölünmeyi, cüzlere ve parçalara ayrılmayı kabul etmemektir⁵¹. el-Cüveynî (v. 478/1085)'nin ifadesiyle, "Vâhid" in hakikati; bölünmeyi kabul etmemektir⁵². Bu demektir ki, Allah'ın bir kemmiyeti, bir haddi ve miktar yoktur. Kemmiyeti kabul etmek, bölünmeyi de kabul etmek demektir. Çünkü, bölünme ancak kemmiyeti olan şeylere mahsustur. Çünkü bölmek; parçalamak ve küçültmek suretiyle bir cismin kemmiyetinde icra edilen bir tasarruftur. Kemmiyeti olmayan bir şeyin bölünmesi tasavvur olunamayacağına göre, Allah'ın zâtı bölünmeyi asla kabul etmez⁵³.

Burada akla şöyle bir soru gelebilir: "Allah kemmiyeti kabul eder ve dolayısıyla bölünebilirse, bunun mahzuru nedir? Bu durum O'nun zâtı hakkında nasıl bir sakınca doğurur?"

Hemen belirtelim ki; bölünebilen şey müellef ve mürekkebe, yani; farklı parçaların bir araya getirilip birleştirilmesiyle meydana gelmiş olan şeydir. Allah'ın zatını böyle düşündüğümüzde bu, başlıca şu iki sakıncayı doğurur:

Birincisi: O'nun zatını oluşturan bu cüzleri bir araya getiren gücün ya da zâtın kim olduğu sorusudur. Böyle bir şeyin Vâcib bir zat hakkında düşünülemediği açıktır.

İkincisi: Belirttiğimiz üzere, bölünebilen şey müellef olur. Eğer Allah müellef olur da parçalara bölünürse; o zaman, her parça kendi nefsiyle kâim, âlim, kâdir, hayy olur ki, bu, parçalar sayısınca ilâhın varlığı anlamına gelir⁵⁴.

51) Ebü'l-Müntehâ, *Şerhu'l-Fikhi'l-Ekber*, İst., 1307, s. 3; el-Cüveynî, *İmâmü'l-Haremeyn Abdulmelik b. Abdullah, eş-Şâmil fi Usûli'd-Dîn*, Tah: Ali Sâmî en-Neşşâr-F.B.Avn-S.M.Muhtâr, İskenderiyye, 1969, s. 345, 347; el-Gazzâlî, Ebu Hâmid Muhammed b. Muhammed, *el-İktisâd fi'l-İtikâd*, Nşr. İ. Ağâh Çubukçu - Hüseyin Atay, Ankara, 1962, s. 73; er-Râzî, *Levâmi'*, s. 308-309.

52) Bkz. el-Cüveynî, *İmâmü'l-Haremeyn Abdulmelik b. Abdullah, Luma' fi Kavâ'id Ehl-i Sünneti ve'l-Cemâ'a*, Nşr: Michel Allard, Beyrut, 1968, s. 135.

53) el-Gazzâlî, *a.g.e.*, s. 73-74.

54) el-Cüveynî, *İmâmü'l-Haremeyn Abdulmelik b. Abdullah, el-İrşâd ilâ Kavâ'id Edilleti fi Usûli'l-İtikâd*, Nşr. M. Yûsuf Mûsâ- A. Abdulmun'im Abdulhamîd, Mısır, 1369/1950, s. 52.

Şâyet Allah'ın cüzlere bölündüğü farzedilir de; ilim, kudret ve hayat gibi kernal sıfatlarının bu cüzlerden sadece biriyle kâim olduğuna hükmedilirse; o zaman sadece bu cüz ilâh olmuş olur ve fakat geriye kalan, cüzler kadîm olduğu halde, ulûhiyetin vasıflarıyla muttasıf olmamış olurlardı ki, böyle bir düşüncenin yanlışlığı ise gâyet açıktır⁵⁵.

İşte böyle bir bölünmeyi kabul etmeme anlamındaki Ehadiyyetin karşılığı (mukabili); kesret, yani çokluktur⁵⁶. Allah, kemmiyet, cüz, had ve miktardan oluşan bir terkip halinde bulunmaktan münezze olup, zâtı hiçbir surette bölünmeyi kabul etmez⁵⁷.

O halde buradan çıkaracağımız sonuç; Allah'ın cisme ait hiçbir özellik taşımadığı ve O'nun zatının ne cevher, ne cisim, ne de araz olduğudur. Çünkü o mutlak manâda "Vâhid", mutlak manâda Bir'dir.

Şöyle düşünülebilir: "Cevher-i ferd" de bölünmeyi kabul etmez. Çünkü o "cüz'ün lâ yetecezzâ", yani bölünmeyen cüzdür. O halde, bu noktada Allah ile cevher-i ferd arasında bir farklılık yoktur, ya da bir benzerlik vardır. Dolayısıyla, bu açıdan aynı keyfiyete sahip olmalarından ötürü, acaba biz, Allah'a cevher-i ferd ve cevher-i ferde de "Vâhid" diyebilir miyiz?

Yukarıda belirtilen manâlar muvacehesinde bakıldığında ilk nazarda, Allah ile cevher-i ferd arasında bir benzerlik göze çarpıyor ise de, dikkatle düşünüldüğünde böyle bir benzerliğin gerçekte mevcut olmadığı anlaşılır. Şöyle ki; cevher-i ferd tek başına her ne kadar bölünmeyi kabul etmeyen bir cüz ise de, onun, benzerleri ilave edilmek suretiyle mürekkeb hale getirilmesi mümkündür. Dolayısıyla o, bir kemmiyetin unsuru ve en küçük cüz'üdür. Kendisi gibi sayısız miktarda cüzler vardır ve bütün bunlar kendilerinde tasarrufta bulunmayı kabul ederler. Halbuki Allah, zâtı itibariyle, kemmiyeti kabul etmez ve O'nun, cevher-i ferdin aksine, hiç bir benzeri yoktur. İşte bu manâda şimdi göreceğimiz üzere, "Vâhid" in delâlet ettiği ikinci manâdır. Dolayısıyla bu açıdan Allah ile cevher-i ferd arasında bir benzerlik kabul etmek mümkün değildir.

Müelliflerimizden bir kısım "Vâhid" kelimesini, "kendisinde azaltma ve çoğaltmanın yapılamayacağı şeydir" diye tarif ederler⁵⁸ ki, cevher-i ferdin böyle olmadığı açıktır. Dolayısıyla cevher-i ferde "Vâhid" ismi verilemez ve bölünmeyi kabul etmese de Allah ile arasında bir benzetme yapılamaz.

55) el-Cüveynî, a.g.e., s. 52.

56) el-Beydâvî, Abdullah b. Ömer, *Tavâli'u'l-Envâr*, İstanbul, 1305, s. 135.

57) eleş-Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdülkerîm, *Nihâyetü'l-İkdâm fî 'İlmi'l-Kelâm*, Nşr. Alfred Guillaume, London, 1934, s. 90; ez-Zebîdî, Muhammed Murtadâ, *İthâfu Sâdeti'l-Muttakin bi Şerhi Esrâri lhyâ-i 'Ulûmi'd-Din*, Beyrut, tsz., II, 125.

58) el-Cüveynî, eş-Şâmil, s. 345; er-Râzî, *Levâmi'*, s. 308-309.

b. Eh-i Sünnet'e göre "Vâhid" in ifade ettiği ikinci manâ: Allah'ın dengi, benzeri, eşi ve ortağı bulunmamasıdır⁵⁹. Bu anlamda "Vâhid", ikilik kabul etmeyen şey, demektir⁶⁰. Allah da şeriki (ortağı) ve benzeri olmayan ezeli tektir⁶¹.

Allah bu manâda da tektir, birdir. Zira O'nun hiçbir şekilde eşi ve benzeri yoktur. O, zât, sıfat ve fiillerinde benzerlik ve ortaklığı kabul etmeyen tektir⁶². Bu hakikat Kur'an'da öze bir ifadeyle şöyle belirtilir: "O'nun (benzeri olmak şöyle dursun) benzeri gibisi dahi yoktur"⁶³.

"Vâhid" in zatında bölünmeyi kabul etmeyen mevcut anlamında olduğunu belirten Mâtürîdiyye Kelâm Ekolünün büyük mümessillerinden Ebu'l-Mu'in en-Nesefî (v. 508/1115), Allah'ın birliğinin sayı yönünden izah edilemeyeceğini söyler⁶⁴. en-Nesefî burada, bağılı bulunduğu Mâtürîdî Kelâm Ekolünün fikirlerinin temelde kendisine ait olduğu Ebû Hanîfe (v. 150/767)'nin bu husustaki görüşleriyle çok yakın bir paralellik gösterir. Ebû Hanîfe de "Allah'ın birliği; sayı yönünden değil, şeriki ve benzeri bulunmama itibariyledir" der⁶⁵. Yani, O'nun birliğini sayı yönünden izah etmek aslında mümkün değildir. Çünkü O, aded (sayı) den de münezzehtir. O, bütün birlerin kendisine muhtaç olduğu; aklın tasavvur; düşünce ve zihnin de tahayyül dahi edemeyeceği "sayı üstü Bir"dir.

"Vâhid" in bu ikinci manâsıyla ilgili olarak şunları da kaydetmek uygun olacaktır: Aklımıza; "Kâinatta, güneş ve ay gibi bazı mevcutlar vardır ki bunlar da zatları itibariyle tektirler ve benzerleri yoktur. Böyle olmalarından dolayı, onlar ile Allah arasında bir benzerlik söz konusu olabilir mi? Ya da Allah'ın vasfı olarak kullanılan "Vâhid" kavramının şümûlüne, bu ikinci manâsında, onlar da girebilirler mi?" şeklinde bir soru gelebilir.

Her şeyin yaratıcısı Allah olduğuna göre, yaratan ile yaratılan şey arasında, kelimelerin ifade ettiği manâlardan hareketle, bir benzerlik kurmak yanlış olur. Kaldı ki, güneş, ay ve benzerleri gibi şeyler gerçek anlamda "Vâhid" in bu ikinci manâsının şümûlüne de giremezler. Şöyle ki; güneş tektir, ama âlemde onun gibi başka tekler (mesela ay) de vardır. Diğer tekler için de bu doğrudur. Yani meselâ ay da tektir. Fakat onun gibi, benzeri olmayan başka tekler de vardır (güneş gibi). Şunu demek istiyoruz ki; bu varlıklar her ne kadar zatları itibariyle tek olsalar da, kendi-

59) el-Cüveynî, a.g.e., s. 347.

60) el-Gazzâlî, Ebu Hâmid Muhammed b. Muhammed, *el-Maksadu'l-Esnâ fî Şerhi Esmâillâhi'l-Hüs-nâ*, Beyrut tsz., (Dâru'l-Kütübl'l-İlmiyye) s. 103.

61) el-Beyhakî, Ebu Bekr Ahmed b. el-Hüseyn, *el-İ'tikâd ve'l-Hidâye ilâ Sebîli'r-Reşâd*, Beyrut, 1405/1985, s. 36-37.

62) eş-Şehristânî, a.g.e., s. 90; Ebu'l-Bekâ, a.g.e., s. 371.

63) eş-Şûrâ, 42/11.

64) Bkz. en-Nesefî Ebu'l-Mu'in Meymûn b. Muhammed, *Bahru'l-Kelâm*, Mısır, 1329/1911, s. 19.

65) Ebû Hanîfe, Nu'mân, b. Sâbit, *el-Fikhu'l-Ekber*, (Ebu'l-Müntehâ şerhiyle birlikte), İst. 1307, s. 4.

leri gibi zatları itibariyle tek olan başka varlıklar da mevcuttur. Binaenaleyh bunlar gerçek anlamda misilsiz değerlerdir ve onların bir benzerlerinin bulunması mümkündür⁶⁶. Nitekim sahip oldukları fevkalâde özellikleri sebebiyle bazı insanlara da “tek adam”, “eşsiz insan” gibi vasıflar verilir. Bu, onların mutlak manâda emsalsiz oluşlarını ifade etmez. Zira onlar gibi yüzlerce, binlerce insan var olabilir. Halbuki Allah’ın birliği bunlardan hiç birisiyle mukayese dahi edilemez. O, ezeli ve ebedî olarak kendisine benzer hiçbir şeyin tasavvur dahi edilemeyeceği mutlak tektir⁶⁷.

Sonuç

Allah’ın birliğini sayı yönüyle izah etmek mümkün değildir, edilse de bu, O’nun birliğini gerçek anlamda ifade edemez. Fakat buna rağmen biz O’nu yine sayıyla “Birdir” diye anlattığımız gibi, O da Kur’an’da kendisinin birliğini, bizim, “Bir”, “Tek” diye terceme ettiğimiz, “Ehad” ve “Vâhid” kelimeleriyle anlatır. Bu bir bakıma zarûri bir yoldur. Zîra insan o ilâhî hakikati ancak bu kadar anlama ve anlatabilme güç ve yeteneğine sahiptir.

Bu noktada, “Ehad” ve “Vâhid” kavramları hakkında söylediklerimizi, gerek Mu’tezile gerekse Ehl-i Sünnet açısından olsun, bir kritik ve tahlile tabi tutarak şunları söyleyebiliriz:

Allah’ın birliğini ifade etmede bu iki kavram anahtar terimlerdir. Ehl-i Sünnet ve Mu’tezile bu iki kavramı aynı şekilde anlamaktadırlar. Ancak Mu’tezile, bu kelimelerin ifade ettiği manâları Allah’a nisbet ederken, diğerlerini de dikkate almakla beraber, daha çok o manânın Allah için bir medih (övgü) ifade edip etmediğine dikkat eder. Ehl-i Sünnet ise, başta Ebû Hanîfe olmak üzere, Allah’ın birliğinin sayı yönünden izah edilemeyeceğini özellikle vurgulamaya çalışır.

Allah; bir başkası kendisine ilave edildiğinde iki olan anlamında bir değildir. O’nun hiçbir benzeri yoktur. Çünkü benzeri olan şey bu manâda zaten bir değildir. Benzeri olamayacağı için de O, birbirine benzeyen cüzlere, parçalara bölünemez, şayet bölünürse, cüzler birbirinin benzeri olacakları için O’nun da benzeri olmuş olur. Dolayısıyla burada bir birlik de kalmaz. Zira cüzler bir araya geldiğinde, hepsi de ulûhiyyet vasfına sahip olmaları gerekeceğinden, birlik değil, birden çok sayılarla ifade edilebilecek ilâhlar ortaya çıkar.

Onun için, her ne kadar Mu’tezile, “Vâhid” kavramının manâlarından biri olan, cüz ve parçalara bölünmemeyi, Allah için övgü ifade eden bir manâ olarak düşünmüyorsa da, bize göre bu manâda da bir övgü vardır. Çünkü bu anlam aynı zamanda, Allah’ın dengi ve benzeri olmadığını da ifade eder. Zira âlemde bölünebilen her

66) Krş. Ebu'l-Bekâ, a.g.e., s. 371.

67) el-Gazzâlî, *el-Maksad*, s. 103.

şeyin dengi, benzeri vardır. Bu, bölünen eşyanın dışında böyle olduğu gibi, o şeyin zatında da böyledir. Zira bir bütünüün parçaları birbirine benzer ve işte o parçalar birbirinin dengi, emsali olmuş olurlar. Onun için diyebiliriz ki, Allah'ın dış dünyada benzeri olmadığı gibi: O'nun zatını cüzlere ayırarak, O'na, zatında da benzer bulmak mümkün değildir. Çünkü O, "Vâhid"dir; cüz'ü, kısmı, dengi, benzeri ve eşi yoktur.

Allah, kendisi için; aklın bir ikincisini tasavvur dahi edemeyeceği birdir. O'nun zatını kasd ve ifade ederken söylenecek ayrı ayrı bütün birler yine hep aynı bir olur. Allah Bir, hep Bir, daima Bir ve O sayı üstü Bir'dir. O, bu âlemin içinde ve bu âlem cinsinden değildir. Onun için de O zaman ve mekân üstüdür. Mekânı o, O yarattığı için O'nun mekâna ihtiyaç duyması ya da herhangi bir mekânda olması düşünülemez. Zaman da evrenle birlikte var olduğu için yani bize, bizim hâdis dünyamıza ait olduğundan Allah aynı şekilde zaman üstüdür, zaman dışıdır, zamandan münezzehtir. O'nun kadîm olmasını, zamanı geriye doğru sonsuz bir çizgi gibi düşünerek O'nu bu nihayetsiz çizginin en son noktasında var olması biçiminde değil O söz konusu olduğunda zamandan söz edilememesi anlamında anlamak gerekir. Yani O zamandan münezzehtir.

Kısaca, Kur'an'ın mutlak ifadesiyle Allah "el-Vâhidü'l-Ehad"dir.